

Folk og produktion på fynske gårde gennem to århundreder

Af Hans Chr. Johansen

Sammenhængen mellem befolkningstal og landbrugsproduktion er et klassisk problem i historie og demografi i de sidste 200 år. Hans Chr. Johansen undersøger i denne artikel forholdene for gårdmandsklassen på Fyn i 1700- og 1800-tallet og når til det resultat, at befolkningsudviklingen og landbrugsproduktionen kom ind i en vækstfase uafhængigt af hinanden. Det vil sige, at hverken Malthus' eller Ester Boserups teorier om sammenhængen mellem befolkningstal og landbrugsproduktion bekræftes af udviklingen på Fyn. I artiklen behandles desuden en række andre konsekvenser af den såkaldte »demografiske transition«, først og fremmest følgerne af den voksende gennemsnitlige levealder, som skabte øgede modsætninger mellem generationerne fra begyndelsen af 1800-tallet, og som betød, at aftægtsydelse blev en voksende byrde for de fynske gårdbrug i løbet af 1800-tallet.

Fra midten af det 18. til begyndelsen af det 20. århundrede gennemlevede de europæiske landbefolkninger den såkaldte »demografiske transition«, dvs. en periode, hvor tidligere tiders høje fødselshyppighed og dødelighed blev afløst af, først et fald i dødeligheden fra slutningen af det 18. århundrede, og hundrede år senere også et fald i antallet af fødsler, frem mod nutidens lave niveau for begge disse to faktorer, der har afgørende betydning for befolkningstilvæksten.

Denne ændring fik på mange områder indflydelse på de sociale forhold på landet. Med det kun svagt voksende antal gårde måtte tilvæksten i Danmark enten give større husstande på gårdene eller betyde, at der opstod en talstærk klasse af husmænd og jordløse ved siden af det tidligere meget dominerende gårdbrug. Mod periodens slutning fremkom der desuden en økonomisk vækst uden for landbruget, som gav muligheder for en bortvandring til byerne og for oversøisk emigration.

Den stigende befolkning skulle imidlertid også have føden, hvis man skulle undgå hungersnød og dermed vende tilbage til tidligere århundreders høje dødelighed. Når dette blev undgået i de fleste vesteuropæiske lande, skal årsagen søges i, at der i løbet af det 18. og 19. århundrede også skete store ændringer i europæisk landbrug. Ophævelse af landsbyfællesskabet, en markant nyfordeling af jordens tilhørsforhold, en hidtil uset

produktivitetens fremgang og flere skift i prisrelationerne mellem de enkelte produkter indbyrdes og i forhold til de vigtigste produktionsfaktorer går igen i de fleste vesteuropæiske lande.

Er der en sammenhæng mellem disse to tidsmæssigt sammenfaldende forløb, og i givet fald hvad var årsag, og hvad var virkning?

En malthusiansk forklaring vil gå ud på, at der i det mere statiske samfund forud for midten af det 18. århundrede var et loft over levnedsmiddelforsyningen, som betød, at befolkningen enten måtte holde børnetallet nede gennem en eller anden form for børnebegrænsning (Malthus' preventive check), eller også ville et befolkningspres resultere i hunger og sygdom, som fjernede overbefolkningen (Malthus' positive check). En vækst i madvareproduktionen kunne på den anden side medføre en lavere dødelighed, indtil befolkningstilvæksten medførte, at befolkningens størrelse var tilpasset til de rigeligere ressourcer.

Landbrugsudviklingen er altså den eksogene faktor i denne forklaringsmodel.

En alternativ sammenhæng, som bl.a. er foreslået af Ester Boserup og R. G. Wilkinson¹, kunne være, at et befolkningspres vil være et incitament til at finde frem til nye produktionsformer og til at ændre forældede institutionelle forhold. Hvis disse bestræbelser lykkes, vil der være plads til den større befolkning, men fortsætter væksten, vil der opstå et nyt pres, som igen ændrer teknologien osv. Efter denne teori er det således folketallet, der er den primære faktor i udviklingen.

Virkningerne af ændringerne i befolknings- og landbrugsudviklingen kan også tænkes at have berørt en række andre områder af interesse for den sociale og økonomiske historie. Har den lavere dødelighed f.eks. øget mulighederne for, at der var familiemedlemmer fra næste generation, der kunne overtage gårdene? Hvorledes blev familie- og husstandsstrukturen påvirket af et øget behov for arbejdskraft som følge af vækst i landbrugets produktion og af ændringer i fødselshyppighed og dødelighed? Gav den højere gennemsnitlige levealder større forsørgerbyrder over for de ældre? Har institutionelle forhold, herunder lovgivningen og kulturelle særpræg, en selvstændig betydning for, hvilke former samspillet mellem fødevareproduktion og demografiske forhold kom til at antage? Hvilken effekt havde mulighederne for at etablere sig som selvstændig inden for landbruget? Virkede adgang til andre ressourcer ved siden af landbruget (binæringer) ind på resultaterne af analysen af en række af de ovennævnte problemstillinger?

1. Ester Boserup: *The Conditions of Agricultural Growth*, 1965 og Rich. G. Wilkinson: *Poverty and Progress*, 1973.

Disse og beslægtede spørgsmål har internationalt været genstand for megen diskussion blandt historikere, etnologer, sociologer og demografer i de senere år, uden at man dog hidtil er nået frem til alment accepterede svar².

Kildemateriale og metodik

Også for den danske gårdmandsstand kan man forestille sig, at sådanne sammenhænge har haft betydning i det 18. og 19. århundrede. I det følgende skal derfor vises nogle udviklingstendenser omkring befolknings- og dele af produktionsforholdene på danske gårdbrug. De sikreste resultater ville naturligvis kunne opnås, hvis analysen kunne baseres på landsomfattende statistik, men dette er kun muligt i begrænset omfang på grund af manglende data. Til en del af undersøgelserne vil der derfor blive anvendt materiale, der belyser forholdene på en række fynske gårde. Det er for disse heller ikke muligt at undersøge alle de ovennævnte problemstillinger på grund af kildernes beskaffenhed, men en række delaspekter kan vurderes ved hjælp af et materiale, der er indsamlet fra meget forskelligartede kildetyper.

Udgangspunktet har været at forsøge at arbejde med en stikprøve, der skulle være repræsentativ for fynsk gårdbrug (excl. Langeland og Ærø) i perioden fra matriklen af 1688 til ca. 1900, hvorimod der ikke vil blive gået nærmere ind på konsekvenserne for samfundsklasserne uden for den fynske gårdmandsstand.

På grund af ændringer i antallet af gårde bør udvælgelsen af stikprøven så vidt muligt ske fra en bestandsopgørelse midt i perioden for derved at minimere bortfaldet. Udvalget er derfor sket ved at bruge betegnelsen gårdmand, gårdbruger o.l. i folketællingen 1787, og blandt disse udtage 200 husstandsoverhoveder gennem udvælgelse fra en fortløbende liste med alle Fyns indbyggere i 1787. Har det derefter ved nærmere undersø-

2. Se f.eks.: Chr. Winberg: *Fokökning och proletarisering*, 1975. W. N. Parker and E. L. Jones (eds.): *European Peasants and their Markets*, 1975. J. R. Goody mfl. (eds.): *Family and Inheritance: Rural Society in Western Europe 1200-1800*, 1976. D.C. Levine: *Family Formation in an Age of Nascent Capitalism*, 1977. David Gaunt: *Pre-industrial Economy and Population Structure*, *Scandinavian Journal of History*, 1977, s. 183-210. Chr. Tilly (ed.): *Historical Studies of Changing Fertility*, 1978. W. R. Lee (ed.): *Demography and Economic Growth*, 1979. R. Wall mfl. (eds.): *Family forms in historic Europa*, 1983. R. M. Smith (ed.): *Land, Kinship and Life-Cycle*, 1984. Tommy Bengtsson mfl. (eds.): *Pre-Industrial Population Change*, 1984. D. Coleman and R. Schofield (eds.): *The State of Population Theory*, 1986 og Antoinette Fauve-Chamoux (ed.): *Evolution agraire et croissance demographique*, 1987.

gelses vist sig, at den pågældendes jordlod var på under en tønne hartkorn eller på 12 tønner eller mere, er han blevet udskiftet med den nærmest foregående i folketællingen, der drev en gård på 1-12 tønner hartkorn.

Dernæst er søgt opstillet en ejer/fæsterrække, der dækker tiden fra 1688 til 1903, og for hver af de familier, der har boet på gården, er søgt frem til demografiske oplysninger i kirkebøger, folketællinger og skifter.

Forhold omkring ejerskifter, kapitalforhold, produktionsudstyr o.l. er hentet fra fæstebreve, skifter, jordebøger, brandtaksationer, matrikler, skøde- og panteprotokoller mm.

Hele materialet er indlæst i en database, der muliggør en bearbejdelse på tværs af kildetyperne.

Det har vist sig muligt at føre 192 af de 200 gårde tilbage fra 1787-folketællingen til 1688-matriklen som gårde, der opfylder det ovennævnte størrelseskriterium. Bortfaldet på 8 gårde skyldes, at 6 af gårdene i 1688 var på over 12 tønner hartkorn, men inden 1787 ved afgivelse af jord kom ned under denne grænse. En af gårdene opstod ved, at der ved en hartkornsegalisering oprettedes en ny gård ud over de allerede bestående i ejerlavet, og den sidste blev bygget på jord uden for Odense, der tidligere havde været brugt til græsning for rytteriets heste, men som efter ryttergodsets salg (jf. nedenfor) nu ikke længere skulle anvendes til dette formål.

Der er lidt større frafald mellem 1787 og 1900, nemlig på 19 gårde. Her er forklaringen, at 7 gårde mister så meget af deres jord, at de omdannes til husmandssteder. 10 gårde bliver slået sammen med andre, så den nye landbrugsenhed er på over 12 tønner hartkorn, og de to sidste kommer til at ligge i bymæssige områder og udgår derfor som landbrugsbedrifter.

At de fleste gårde består som brugsenheder med fra 1 til 12 tønner hartkorn gennem hele perioden, er imidlertid ikke ensbetydende med, at jordtilligendet har været konstant. I 1700-tallet påvirkedes jordfordelingen stærkt af hartkornsegaliseringer inden for ejerlavene, og i 1800-tallet er det fortrinsvis hyppige jordsalg og -køb blandt selvejergårdene, der ændrer på størrelsen. Gennemsnitsstørrelsen for gårdene er i 1688-matriklen på 6,4 tønner hartkorn. I 1844 var det reduceret til 5,7 tønner efter gammel opmåling og 5,6 efter ny. Frem til 1903 skete der en yderligere reduktion til 5,4 tønner hartkorn³.

Selv om stikprøvens gårde således i vidt omfang kan henføres til perio-

3. Korrelationskoefficienterne mellem opgørelser over hartkornsstørrelse er: 1688/1787: 0,71-1787/1845 (gammelt htk.): 0,77 - 1845 (gl. htk.)/ 1845 (nyt htk.): 0,78-1845 (nyt htk.)/1903: 0,70.

dens matrikler, er det ikke ensbetydende med, at alle ønskede oplysninger til den videre analyse har kunne findes. Mangler sognets kirkebøger og det pågældende gods' fæste- og skifteprotokoller, vil det normalt være umuligt at fastlægge tidspunktet for fæsterskifter, og vigtige demografiske data vil mangle. Selv hvis disse kilder findes, kan der opstå problemer. I tilsyneladende velførte fæsteprotokoller viser det sig, at der mangler en del fæstebreve, hvor det øvrige materiale gør det klart, at et fæsterskifte har fundet sted. Desuden kan demografiske begivenheder, navnlig vielser, men undertiden også begravelser, have fundet sted i et andet sogn, så de ikke umiddelbart lader sig efterspore.

Det betyder, at dækningen – navnlig i første halvdel af det 18. århundrede – ikke i alle tilfælde bliver så god som ønskelig, og det er derfor ved de følgende tabeller angivet, hvor stort frafaldet på grund af manglende oplysninger er, så man kan danne sig et indtryk af resultaternes bærekraft.

Ejerforholdene på Fyn

I 1688 var det fynske landbrug helt domineret af fæstegårde. Selveje fandtes næsten kun i det bakkede område vest for Odense. Dette forhold genfindes i stikprøven, hvor 9 gårde, alle beliggende i Odense herred, er ejet af beboeren. De fleste af disse måtte dog opgive deres ejendomsret i de efterfølgende år og blev fæstere. Hovedparten af stikprøvens gårde tilhørte i 1688 privatejede godser. I de fleste tilfælde er der blot en enkelt eller to gårde med pr. gods, men de større godser er, som det kan forventes, fyldigere repræsenteret. Det gælder således Brahesborg og Frederiksgave med hver 5 gårde og Wedellsborg med 4 gårde. Gennem 1700-tallet sker der en række godssamlinger, der betyder, at de største grevskaber har endnu flere af stikprøvens gårde. Den største enkeltejer af de udvalgte gårde i 1688 var Kronen med 31. Blandt de offentlige ejere er også Odense Gråbrødre Hospital (3 gårde), Odense Gymnasium (1 gård) og de fynske præstekald (2 gårde).

De første større ændringer i ejendomsforholdene efter 1688 skete i forbindelse med salg af ryttergods. Det tidligste samlede salg foregik i 1718⁴. Køberne var da næsten alle godsejere eller andre, der fortsat fæstede gårdene væk.

Ved det næste større samlede ryttergodssalg i 1764 var bønderne blevet

4. se K. C. Rockstroh: Frederik 4.s godspolitik 1715-20, *Historisk Tidsskrift*, 9. rk., III, 1925, s. 1-92.

så velhavende, at de i mange tilfælde selv kunne købe gårdene, og dette år viser derfor den første bølge i overgangen til selveje.

Det videre forløb ses i tabel 1. Omkring 1800 var det især de mindre fynske godser, der solgte ud, mens overgangen for majoraternes vedkommende først kom i gang i større målestok, da det ved lov af 21. juni 1854 blev muligt for dem at afhænde deres bøndergods uden særskilt bevilling i hvert enkelt tilfælde og at få frigjort en del af salgssummerne fra majoratsbåndet.

Tabel 1: Tidspunkt for gårdenes overgang til selveje

Periode	Antal gårde	Periode	Antal gårde
Før 1760	3	1830-39	4
1760-69	17	1840-49	7
1770-79	6	1850-59	29
1780-89	6	1860-69	9
1790-99	9	1870-79	21
1800-09	22	1880-89	6
1810-19	9	1890-99	1
1820-29	4	1900ff.	36

Note: De resterende 11 gårde i stikprøven var endnu fæstegårde, da de ophørte med at eksistere som gårde.

Som helhed skete overgangen til selveje relativt sent på Fyn. Adskillige store godskomplekser havde endnu mange fæstegårde omkring år 1900. I stikprøven indgår der dette år seks fæstegårde under Wedellsborg, fire under Muckadell og tre under stamhuset Tåsinge. De øvrige gårde, der stadig var fæstet bort, er fordelt på fjorten andre godser.

Malthusianske tilstande i Danmark?

Den traditionelle metode til at undersøge sammenhænge mellem befolkningens størrelse og levnedsmiddelforsyningen er at se på svingninger i dødeligheden og i høstens størrelse. Er der særligt mange døde i år med en dårlig høst og særligt få i år med en stor høst, tages det som et tegn på, at befolkningen i normalår lever på kanten af at kunne forsyne sig selv med fødevarer, altså en »malthusiansk« tilstand. Denne metode har været an-

vendt af Adolph Jensen⁵ for årene 1736-1800. Han viser, ved at dele perioden op på år med lav, normal og høj kornpris, at de gennemsnitlige dødstal er lave, når priserne er lave, og høje ved høje priser, og udlægger dette som et malthusiansk check. Heroverfor hævder Aksel Lassen⁶ med udgangspunkt i en gennemgang af forholdene i nogle enkeltår, at prisbevægelserne opad på korn ofte skyldes krigsforberedelser ude eller hjemme, og at disse kunne være varsler om epidemier, der fulgte med troppekonzentrationer.

Selv hvis man accepterer Adolph Jensens anvendelse af kornpriserne som udtryk for høstudfaldet, giver en mere fintmækkende statistisk analyse imidlertid ikke samme resultat som den ret grove metode, som Adolph Jensens tredeling indebærer.

I tabel 2 er vist fluktuationerne i kapitelstaksterne for rug i de danske stifter. For at eliminere den fælles pristrend er som variable anvendt den relative ændring i priserne i forhold til det foregående års priser.

Tabel 2: Korrelationsmatrix for årlige ændringer i kapitelstaksterne for rug 1735-1849

Stift	Sjælland	Fyn	Ribe st.	Århus st.	Viborg st.	Ålborg st.
Sjælland	1,00	0,87	0,90	0,80	0,81	0,87
Fyn		1,00	0,88	0,91	0,90	0,89
Ribe st.			1,00	0,88	0,87	0,87
Århus st.				1,00	0,97	0,90
Viborg st.					1,00	0,92

De høje korrelationskoefficienter tyder på, at Danmark igennem hele perioden udgjorde et integreret marked for rug, som formodentlig var en del af et større nordeuropæisk marked, der omfattede en betydelig del af datidens samlede rughandel, herunder de vigtige strømme fra Østersøområdet til Vesteuropa. Selv hvis man deler perioden fra 1735 til 1849 op i underperioder, kommer man til, at der allerede midt i det 18. århundrede var ensartede prissvingninger fra år til år i alle stifter. Det må imidlertid betyde, at hvis ernæringsforholdene – afspejlet i kornpriserne – var den

5. Ad. Jensen: Befolkningsforhold i de nordiske lande i det 18. århundrede, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1935, s. 54f.

6. Aksel Lassen: *Fald og Fremgang*, 1965, s. 278-83.

afgørende faktor bag svingninger i dødeligheden, måtte man forvente, at dødelighedsudviklingen også var ensartet i stifterne.

For at se, om det var tilfældet, er i tabel 3 vist en tilsvarende matrix for ændringer i dødeligheden fra år til år.

Tabel 3: Korrelationsmatrix for årlige ændringer i dødstallene 1735-1849.

Stift	Sjælland	Fyn	Ribe st.	Århus st.	Viborg st.	Ålborg st.
Sjælland	1,00	0,50	0,30	0,15	0,13	0,10
Fyn		1,00	0,29	0,32	0,24	0,22
Ribe st.			1,00	0,46	0,44	0,46
Århus st.				1,00	0,81	0,65
Viborg st.					1,00	0,72

Korrelationskoefficienterne er i dette tilfælde så lave, at det ser ud til, at hvert stift har haft sit eget dødelighedsmønster. Kun mellem de tre nordjyske stifter er der en lidt tydeligere sammenhæng, men selv den er en del lavere end sammenhængen mellem kornpriserne og skyldes formodentlig samtidig tilstedeværelse af nogle epidemier, idet sammenhængen er større i det 18. end i det 19. århundrede. Selv omkring 1750 er der dog en meget lav korrelation mellem udviklingen på Øerne og i Jylland.

Dette tyder på, at der ikke har været noget malthusiansk check på den danske befolkning efter 1735, og det samme resultat når man frem til ved at se på en direkte korrelation mellem kornpriser og dødstal for hvert stift. Den højeste koefficient findes for Sjællands stift ($r = 0,18$), den laveste for Ålborg stift ($r = 0,005$). Opdelinger på underperioder afslører heller ikke større skift i forholdene i løbet af de godt 100 år, som undersøgelsen dækker.

Såfremt kornpriserne er et nogenlunde pålideligt barometer for høstens udfald, tyder disse tal på, at Danmark, der gennem hele perioden var nettokorneksportør, i dårlige år først og fremmest skar ned på eksporten og eventuelt skaffede ekstra forsyninger til landet udefra. Det er kun nogle ganske få år, således 1763 og 1786, hvor store dødstal må formodes at være resultatet af en dårlig høst i det foregående år, men disse år har været så sjældne, at de ikke har kunnet påvirke langtidsudviklingen. Det mest sandsynlige er, at Danmark, ligesom England og Holland omkring

midten af det 18. århundrede var nået ud over det malthusianske stade i levnedsmiddelforsyningen⁷.

Skal der påvises sammenhænge mellem befolkningsudvikling og produktionsudvikling i landbruget, må de derfor være af anden karakter end den simple med dødeligheden som den primære regulator.

Produktionsudvikling

For at kunne foretage en nærmere analyse af eventuelle andre sammenhænge er det nødvendigt at få dateret, hvornår henholdsvis landbrugs- og befolkningsudviklingen kommer ind i en fortsat vækst, der afviger markant fra tidligere århundreders store udsving omkring en næsten vandret trend.

Den officielle produktionsstatistik for dansk landbrug indeholder først materiale til at foretage en bedømmelse af udviklingen fra omkring 1860. Fragmentariske oplysninger findes ganske vist fra enkelte tidligere år, men de giver ikke tilstrækkeligt grundlag til at opstille tidsserier, der kan anvendes i den efterfølgende analyse⁸.

Det indsamlede materiale fra de 200 fynske gårde indeholder heller ikke kildetyper, som direkte angiver produktionens størrelse. Det nærmeste, man kommer til det, er skifternes opregninger af husdyrbestanden og nogle spredte oplysninger om høstens størrelse og kornbeholdningerne. De sidste er dog så fåtallige, at der ikke kan baseres nogen pålidelig statistik på dem.

I stedet kan man forsøge at vurdere de betingelser, som blev fastlagt i fæstekontrakterne, for at se, om de afspejler tendenser i produktionsudviklingen. Normalt indeholder kontrakterne tre hovedtyper af forpligtelser for en ny fæster. Han skulle årligt betale landgilde, erlægge et engangsbeløb (indfæstningen) ved tiltrædelsen og yde naturalleverancer (hoveri) i fæsteperioden. Af disse var landgilden uforandret gennem lange perioder.

7. P. R. Galloway mener dog gennem hele det 18. århundrede at kunne påvise effekter af dårlig høst på dødeligheden i de fattigste herreder i Århus stift, jfr. P. R. Galloway: *Population, Prices and Weather in Preindustrial Europe*, 1987.

8. En oversigt over kilderne findes i Jens Christensen: *Landbostatistik*, 1985, s. 43ff. I Svend Aage Hansen: *Økonomisk Vækst i Danmark*, bd. II, 1974, s. 205ff er beregnet tal for landbrugets produktionsværdi for hvert år fra 1818. De er for de tidligste års vedkommende baseret på gennemsnitlige forbrugstal pr. indbygger med tillæg for eksport. Da befolkningsudviklingen således er den afgørende faktor i beregningerne, kan disse tal naturligvis ikke bruges til en analyse af den art, som vil blive forsøgt i det følgende.

Hoveriet var i periodens begyndelse ubestemt og derfor ikke nærmere specificeret i fæstekontrakterne, og fra slutningen af det 18. århundrede blev det lagt fast og var så enten uændret eller blev afløst af en fast pengesum. Disse to typer ydelser kan derfor ikke anvendes i en analyse. Tilbage står derfor indfæstningsbeløbet som det mest anvendelige barometer for, hvorledes ejer og fæster har bedømt situationen omkring det tidspunkt, hvor et nyt fæste skulle indgås.

Da de 200 gårde som nævnt er af meget forskellig størrelse, og da prisudviklingen også må have indvirket på beløbets størrelse, er først for hver kontrakt, hvor en indfæstning er opgivet, beregnet beløbet pr. tønde hartkorn målt i priser for år 1800⁹. De enkelte beløb er derefter benyttet til at finde de gennemsnitlige indfæstninger pr. tønde for hvert årti fra 1730-1859, som vist i tabel 4.

Tabel 4: Indfæstningsbeløb på fynske gårde 1730-1859

År	Indfæstning pr. tønde hartkorn målt i 1800-priser (rigsdaler)			Årlig vækst i indfæstning i 1800-priser (%)	
	Gennemsnits- beløb	standard- afvigelse	Antal	Vækst	Antal
1730-39	22,7	16,5	17	-0,12	18
1740-49	15,2	12,2	30	1,08	37
1750-59	16,1	9,9	20	1,11	46
1760-69	21,7	13,6	25	1,20	52
1770-79	16,3	10,4	20	1,04	57
1780-89	27,4	16,4	19	1,55	54
1790-99	39,8	34,3	24	2,45	55
1800-09	51,9	58,3	26	2,62	54
1810-19	38,2	24,9	23	3,10	49
1820-29	151,5	116,6	13	4,75	43
1830-39	193,8	243,9	26	4,56	35
1840-49	301,9	126,6	9	3,45	14
1850-59	333,4	293,3	9	1,57	9

Det ses af tabellen, at indfæstningen er svingende frem til omkring 1780, men at der derefter er en klar stigning i beløbene.

9. Til konstruktion af prisindeks er benyttet kapitelstaksterne for Fyns stift.

Antallet af kontrakter, som denne tendens er baseret på, er dog ret begrænset. Dels var der som nævnt en del selvejergårde, dels skiftede gårdene kun fæster i hvert andet eller tredje årti, og endelig mangler der kendskab til betingelserne ved mange fæsteskifter. Den store spredning i beløbene, som standardafvigelsen påviser, er bl.a. udtryk for, at hoveri-byrden var meget forskellig fra gård til gård, men det er også tydeligt, at spredningen er særligt stor netop omkring det tidspunkt, hvor beløbene begynder at vokse. Det kan måske tages som et udtryk for, at »knækket« i udviklingen er kommet på lidt forskellige tidspunkter i de enkelte dele af Fyn.

Mod denne beregningsform kan man imidlertid med rette indvende, at med så få observationer i hvert årti kan sammensætningen af gårde fra årti til årti svinge så meget, at det forstyrrer repræsentativiteten i stikprøven. Der er derfor også forsøgt en alternativ beregningsmåde, idet der for gårde, hvor der kendes mere end et indfæstningsbeløb i perioden, er foretaget en beregning af, hvor meget indfæstningen for den enkelte gård er vokset med pr. år pr. tønde hartkorn målt i faste priser. Resultaterne af denne fremgangsmåde er vist i de sidste kolonner i tabel 4. De bekræfter klart bruddet omkring 1780-90.

Spørgsmålet bliver så, hvad en vækst i indfæstningsafgifterne er et udtryk for. Man kan for det første tænke sig, at nye dyrkningsmetoder og andre produktivitetsfremmende foranstaltninger betød, at dyrkeren kunne få et større overskud ud af gården og derfor var villig til at betale en højere indfæstning, dvs. at stigningen kan bruges til at datere, hvornår levnedsmiddelproduktionen begyndte at stige. Men det er også muligt, at et befolkningspres kunne medføre, at der var flere potentielle fæstere, der stod på spring for at overtage de ledige gårde, og at denne større konkurrence gjorde det muligt for jordejerne at betinge sig en højere indfæstning. Det er altså nødvendigt også at få et indtryk af befolkningsudviklingen, før man kan danne sig et billede af sammenhængene.

Befolkningsudviklingen på Fyn

Den officielle befolkningsstatistik blev påbegyndt tidligere end landbrugsstatistikken, men det er alligevel begrænset, hvad der kan læses af den om de forhold, der ønskes belyst i denne artikel. Ved de første folketællinger var befolkningen i de fynske landdistrikter (excl. Langeland og Ærø) følgende:

1769:	79.218
1787:	86.945
1801:	95.339
1834:	128.012
1840:	133.671
1845:	138.739

Disse tal viser en vækst allerede fra 1769, men da man normalt antager, at 1769-tællingen var noget ufuldstændig, er det ikke muligt at vurdere, om stigningen mellem de to første tællinger blot skyldes underregistrering, således at væksten først er kommet senere. Væksten er ifølge tallene stærkest mellem 1801- og 1834-tællingerne, hvor den når op næsten 1% om året, hvilket er meget for en europæisk befolkning på så tidligt et tidspunkt.

Undertiden ser man også antallet af fødte anvendt som en målestok for befolkningsudviklingen. Tankegangen er, at hvis befolkningen ikke forsøger at praktisere nogen form for børnebegrensning og fastholder en uændret vielsesalder, vil en større befolkning sætte flere børn i verden.

Den officielle statistiks tal for antallet af fødte har imidlertid indtil 1800 kun tal for hele Fyns stift, dvs. inklusive Lolland-Falster og samlet for både købstæder og landdistrikter. Dertil kommer, at stiftstallene i nogle år medtager Als og Ærø, mens disse øer i andre år er udeladt. Vi ved heller ikke, om vielsesalderen ændredes i perioden, så dette påvirkede antallet af børn, og som for folketællingstallene, er det sandsynligt, at der er en vis underregistrering i hvert fald frem til omkring 1780¹⁰. Man skal derfor være forsigtig med at anse den vækst i det registrerede fødselstal, der findes fra 1760'erne som et sikkert tegn på, at folketallet allerede da var i vækst.

En nærmere analyse på individniveau af kirkebøgernes kvalitet tyder imidlertid på, at fra omkring 1760 var underregistreringen i dåbslisterne større end i begravelseslisterne¹¹. Det betyder, at hvis statistikken på grundlag af kirkebøgerne viser flere fødsler end dødsfald, må man kunne slutte, at befolkningen var i vækst¹². For Fyns stift er årene 1760-64 den sidste femårsperiode med fødselsunderskud, og fra 1775 ligger fødselstal-

10. Jf. Hans Chr. Johansen: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*, 1975, s. 55-69.

11. Jf. Hans Chr. Johansen, 1975, side 68.

12. Ved at sammenligne fødsels- og dødstal kommer man også ud over problemerne ved den forskellige geografiske dækning fra år til år.

let i de fleste af de følgende femårsperioder på 1,2 gange dødstallet¹³.

At folketallet begynder at vokse, vil i første omgang påvirke indfæstningsbeløbene gennem prisstigninger på landbrugsvarer som følge af øget efterspørgsel fra de flere munde, der skal mættes. Da der imidlertid i beregningerne af indfæstningsbeløbene i det foregående afsnit er korrigeret for prisstigninger, kan denne generelle befolkningsvækst ikke forklare de større indfæstningsbeløb. Der er i stedet brug for at finde frem til, om der var et stigende antal unge, der stod på spring og ventede på at komme til at overtage en gård. Et mål for dette forhold kan fås ved at betragte situationen i familierne omkring en fæsters død, sådan som det er opregnet i skifterne efter de afdøde fæstere.

I tabel 5 er dette gjort for de 200 gårde, hvor oplysningerne har kunnet findes.

Tabel 5: Børn nævnt i gårdmandsskifter 1740-1859

År for skifte	Antal skifter	Gennemsnitligt antal børn i alderen			De afdødes gennemsnitsalder
		0-19 år	20-35 år	over 35 år	
1740-59	45	1,9	0,9	0,2	48
1760-79	54	2,4	0,8	0,1	53
1780-99	39	2,2	0,8	0,2	52
1800-19	34	2,7	1,5	0,6	60
1820-39	37	1,9	1,3	0,3	58
1840-59	18	1,4	1,7	0,1	62

Tabellen viser, at der omkring år 1800 er et markant skifte. Før dette år er det meget almindeligt, at fæsteren dør på et tidligt tidspunkt, mens han er erhvervsaktiv. De fleste af hans børn var da endnu så små, at de ikke havde nået en alder, hvor et generationsskifte var nært forestående. Der har altså ikke været noget pres fra børnene for at komme til. Efter 1800 er der langt flere af fæsterne, der er nået op i en alder, hvor man formodentlig allerede var begyndt at overveje, om den gamle snart skulle træde tilbage, fordi der var giftefærdige børn i hjemmet og endda ikke sjældent børn, der allerede var gift, eller havde passeret den alder, hvor det var normalt at blive gift.

13. Poul Thestrup peger også på 1760erne som begyndelsen til dødelighedsnedgangen i »The Standard of Living in Denmark since c. 1750« i *Rapporter til den XX nordiske historikerkongres, 1987*, bd. III.

Ud fra disse tal er det ikke sandsynligt, at de højere fæsteafgifter, der findes allerede fra 1780'erne, skyldes, at der var flere, der ønskede at få fæste. Stigningen må primært afspejle, at landbrugsproduktionen var begyndt at vokse, så fæsterne kunne bære de større afgifter. Først efter år 1800 kan befolkningspresset have påvirket beløbene i opadgående retning.

På grundlag af det foregående synes det altså mest sandsynligt, at folketallet på Fyn har været stigende i hvert fald fra midten af 1760'erne, men at stigningstakten ikke inden 1780'erne har ført til en nedgang i levnedsmiddelforsyningen pr. indbygger, der har betydet sult og stigende dødelighed. Fra 1780'erne begynder landbrugsproduktionen at stige, og dermed forsvinder faren for, at der på længere sigt skulle komme en malthusiansk krise¹⁴.

Det forekommer på den baggrund ikke sandsynligt, at hverken Malthus' eller Ester Boserups teorier kan bruges til at forklare udviklingen i Danmark i slutningen af det 18. århundrede. Befolkningsudviklingen og landbrugsudviklingen synes at være kommet ind i en vækstfase uafhængigt af hinanden¹⁵.

Skal man pege på en effekt fra befolkningstilvæksten på landbrugets forhold, må man derfor nok søge den i en anden af de ovenfor nævnte sammenhænge. Da de større årgange, der var født i 1770'erne, nåede 30-års alderen kort efter år 1800 og dermed den alder, hvor det var normalt at etablere sig i datidens landbrug, var der nu flere end tidligere, der konkur-

14. Det er også undersøgt, om der af skifternes opregning af besætningen kan ses en udvikling i den animalske produktion i tiden omkring år 1800. Køernes andel af husdyrenes vurderingsværdi (excl. heste) er gennem sidste halvdel af det 18. århundrede på ca. 70%, bortset fra år efter kvægpest, hvor andelen er en del lavere. Denne andel stiger fra omkring 1810 til ca. 80%, især på svineneenes bekostning. Det gennemsnitlige antal køer pr. tønde hartkorn er også svagt stigende fra 1810, men stigningen er så ringe, at det ligger inden for stikprøvesikkerheden. En vis vækst i den animalske produktion, som ikke kan aflæses af skiftematerialet, kan dog være fremkommet ved større udbytte pr. dyr. Som helhed tyder det anvendte materiale dog ikke på, at en væsentlig del af produktionstilvæksten omkring 1800 er kommet på det animalske område, men heller ikke på, at kornsalgsperioden i første halvdel af det 19. århundrede var ledsaget af en stærk specialisering i vegetabilsk produktion på den animalskes bekostning. Den officielle statistiks kvægtællinger, der begynder i 1838, viser, at kreaturholdet på Fyn stiger gennem hele den efterfølgende periode frem til århundredskiftet.

15. Man kan mod fremgangsmåden indvende, at den kun ser på produktivitetstigningen på gårdmandsjorden og ikke på hovedgårds- og husmandsjord. Imidlertid udgjorde gårdenes hartkorn omkring 85% af det samlede hartkorn på Fyn, og der skal derfor meget store ændringer til på de øvrige typer, før det betyder ret meget for det samlede resultat. Indfæstningen vil formodentlig også blive påvirket af større ændringer i jordbeskatningen. Mellem 1760 og 1800 øges niveauet imidlertid ikke så markant, at det kan have haft nogen betydning.

erede om at komme til at overtage et relativt konstant antal gårde, og samtidig betød en begyndende nedgang i voksendødeligheden, at den generation, der allerede var etableret, døde langsommere ud, så der både på efterspørgsels- og udbudssiden var faktorer, der kunne give øgede spændinger mellem generationerne.

For at få et indtryk af, hvor store disse spændinger blev, og hvor længe effekten holdt sig, kan der være grund til nærmere at undersøge, hvorledes generationsskifterne på stikprøven af fynske gårde fandt sted i hele perioden fra midten af det 18. århundrede til slutningen af det 19. århundrede.

Fæster/lejerudskiftning på fynske gårde 1740-1890

For at få et egnet materiale til at belyse dette spørgsmål er valgt at lægge seks tværsnit gennem materialet med omkring en generations tidsafstand. Som skæringsår er valgt 1740, 1770, 1800, 1830, 1860 og 1890. Der er derefter fundet frem til det nærmest foregående ejer-/fæsterskifte på gården og forholdene omkring den gamles aftræden og den nyes overtagelse. Materialet siger således noget om, hvorledes situationen har været ved tiltrædelsen for den beboer, der var på gården på det pågældende tidspunkt, men afspejler som hovedregel forhold, der ligger et eller to årtier forud for hvert af de seks årstal.

Det er først undersøgt, hvor gammel fæsteren/ejeren var ved overtagelsen, og hvor længe han derefter kom til at sidde på gården, inden han lod den gå videre til næste fæster eller ejer. Disse tal findes i tabel 6.

Tabel 6: Alder ved overtagelse og den gennemsnitlige besiddelsestid på fynske gårde 1740-1890

År	Gennemsnitlig alder ved overtagelse		Gennemsnitlig besiddelsestid	
	år	antal	år	antal
1740	29,7	71	32,3	110
1770	30,7	146	34,7	157
1800	30,9	190	36,1	190
1830	33,1	192	35,4	194
1860	32,1	186	38,3	189
1890	33,8	177	36,9	178

De mindre ændringer i tallene i tabellen skal man ikke tillægge større betydning, da de meget vel kan skyldes stikprøveusikkerheden¹⁶. Ser man imidlertid på aldersangivelserne, er det tydeligt, at det er blevet vanskeligere at etablere sig for 1830-generationen end for dem, der sad på gårdene i det 18. århundrede. Da hovedparten af 1830-generationen er kommet til mellem 1800 og 1830 passer det godt sammen med skifternes oplysninger om flere arvinger i en moden alder i disse år, og tabellens tal synes at vise, at der har været tale om en effekt, som har holdt sig gennem hele det 19. århundrede.

Sammenligner man nu med tallene for den gennemsnitlige tid en fæster eller ejer drev en fynsk gård, synes tallene at vise en svag stigning gennem perioden, men forskellene er ikke større end, at de fra 1770 til 1890 godt kan være forårsaget af stikprøveusikkerheden. Som helhed tyder tabellen på, at man i det 18. århundrede i gennemsnit har haft en gård, fra man var omkring 30 år, indtil man var i første halvdel af tresserne. I det 19. århundrede blev man 32-33 år, før man kunne overtage gården og beholdt den, til man var sidst i tresserne.

Denne forskydning på et par år i det typiske livsforløb kan dels være fremkommet ved en nedgang i voksendødeligheden, dels ved den ændret alder for afståelsen af gården. Forholdet mellem disse to faktorer er vist i tabel 7.

Det har gennem hele perioden været det mest almindelige, at den, der drev gården, blev siddende på den til sin død¹⁷, men fra slutningen af det 18. århundrede er det et relativt større mindretal, der vælger at afstå gården i levende live. »Pensionsalderen« stiger dog noget gennem det 19. århundrede. Tidligt i århundredet er det i overvejende grad, mens man er i tresserne, at man går på aftægt, men sidst i århundredet er der næsten lige så mange, der vælger at vente, til de har passeret de 70 år.

Det stigende antal afståelser har derfor i nogen grad kompenseret for nedgangen i voksendødeligheden, og det er måske den væsentligste årsag til, at den gennemsnitlige overtagelsesalder ikke stiger mere end med et par år.

Som helhed er det dog overraskende, at tallene er så stabile. Det er svært at få øje på, at fæstebonden i midten af det 18. århundrede har

16. Standardfejlen på forskellene mellem gennemsnittene er for aldersangivelserne på ca. 0,7 år og for besiddelsestiden på ca. 1,2 år – lidt større ved sammenligninger med gennemsnitsalderen i 1740 på grund af de færre observationer for dette år.

17. Tabel 7 overdriver endda i det 18. århundrede i nogen grad antallet af afståelser, idet der i flere fæstekontrakter findes klausuler om, at den gamle fæster skal deltage i driften til sin død.

Tabel 7: Årsager til ejer/fæsterskifter på fynske gårde 1740-1890

Årsag	1740	1770	1800	1830	1860	1890
	antal gårde					
<i>Dødsfald</i>						
Dødsalder 30-59 år	16	44	58	49	52	37
Dødsalder 60-69 år	11	10	17	24	23	32
Dødsalder 70- år	12	10	17	31	30	27
Dødsalder ukendt	23	43	17	-	-	2
Døde i alt	62	107	109	104	105	98
<i>Afståelse</i>						
i alderen 30-59 år	4	9	18	16	12	9
i alderen 60-69 år	10	15	28	45	38	28
i alderen 70- år	2	6	19	23	31	27
i ukendt alder	14	14	6	2	-	3
Afståelse i alt	30	44	71	86	81	67
Oplysninger mangler	101	46	19	6	3	18
Dødsfald: Afståelser	2,1	2,4	1,5	1,2	1,3	1,5

siddet stort mere udsat på sin gård end selvejerer i det 19., når der ses bort fra den større dødsrisiko. Forholdene synes dog på dette område at have været anderledes i andre landsdele, særligt på Sjælland¹⁸.

Som et sidste punkt, der kan vurderes nærmere ud fra det indsamlede materiale, er der grund til at se på, hvilke faktorer der kunne ligge bag afståelse af gården, før man døde, i de tilfælde, hvor gården blev i familien.

Fæstebrevene har kun oplysninger om årsagerne til afståelsen i mindre end halvdelen af tilfældene og er derfor alene en usikker kilde. Den hyppigst nævnte årsag er »alderdom og svaghed« eller »alderdom og skrøbelighed«, og det kan næppe overraske, når man ser på aldersfordelingen i tabel 7. En nærmere undersøgelse af de enkelte fæstebreve forud for 1770 viser dog, at selv denne årsag skal tages med et vist forbehold. Den er brugt på fæstere, hvoraf den yngste er 55 og den ældste 75 år.

At alder og helbred kunne være en årsag, er der dog ingen tvivl om. Fæsteskiftet i 1767 på stikprøvens gård i Flemløse by i Flemløse sogn, en

18. Jfr. Fr. Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund 1500-1800*, 1978, side 214ff.

fæstegård under Steensgaard, er et eksempel herpå. Situationen om dette skifte var følgende:

1 juni 1766 dør den gamle fæsters hustru, formodentlig omkring 75 år gammel. Det var hendes 2. ægteskab, og hun havde med sig ind i ægteskabet bragt fem børn. Ved hendes død var fire af dem etableret på andre gårde i nærheden, mens en søn på 28 år boede hjemme. Hendes andet ægteskab var barnløst.

Enkemanden, der da var 68 år, overlod i juni 1767 gården til den hjemmeboende stedsøn – årsag i følge fæstebrevet: alderdom og skrøbelighed – og meget tyder på, at det var korrekt, for den gamle fæster blev begravet den 13. august 1767 efter knap to måneder som aftægtsmand på gården.

Ofte kunne også en hustrus død i sig selv være det, der gav stødet til, at et fæsteskitte fandt sted. I lige knap halvdelen af de tilfælde forud for 1770, hvor gården blev i familien, kan der findes en hustrubegravelse forud for afståelsen. Da der var brug for et gift par på gården, har valget stået mellem, at enkemanden giftede sig igen, eller at han lod næste generation komme til, og befandt han sig nær de 70, synes det i de fleste tilfælde at have været den sidste løsning, man valgte.

Hvor hurtigt det kunne ske, viser forholdene på en gård i Lumby by i Lumby sogn.

Der blev den gamle fæsters hustru begravet den 3. august 1743. Hun blev 72 år gammel, og enkemanden var 74. Man har tilsyneladende allerede i nogen tid vidst, hvor det bar hen. Sønnen på gården blev nemlig gift den 31. juli og fik gården i fæste ved et fæstebrev, der er dateret den 2. august. Den gamle fæster har derimod næppe været svagelig. Han opnåede at få ti års aftægt, før han døde 84 år gammel i 1753.

De benyttede kilder viser ikke eksempler på, at børn eller svigerbørn har overtaget en gård, hvor fæsteren er blevet fradømt gården. Det nærmeste, man kommer til en situation, hvor gården trods en ekstraordinær situation blev i familien, er fra samme gård, som den ovennævnte i Lumby sogn. I 1782 blev den daværende fæster idømt seks års fæstningsarbejde. Kontinuiteten blev da sikret ved, at hustruen fik bevilget skilsmisse og i 1784 blev gift med den næste fæster på gården.

Blev gården i familien?

Hvor tryk en ejer eller fæster følte sig på en gård var ikke blot et spørgsmål om, hvor længe han selv sad på gården, men også om den kunne føres

videre inden for familien. Det havde betydning for den ældre generations forsørgelse, og døde beboeren i en ung alder, kunne det også få betydning for de umyndige børns skæbne.

Fæstebrevene alene er ikke nogen sikker kilde til at belyse dette spørgsmål for fæsternes vedkommende. For det første er der kun bevaret fæste-protokoller eller fæstebreve for en del af de fynske godser, og der er ingen sikkerhed for, at de, der findes, er repræsentative. For det andet er det ikke alle nye fæstere, der kan findes i protokollerne, selv på de godser, hvor materialet er bevaret, og kontrol af hullerne viser, at de ikke rammer alle former for fæsteovergang ens. Navnlig er det ofte sket, at der ikke er udstedt nyt fæstebrev, hvis enken giftede sig igen med den nye fæster. Det har vel været følt som en så stærk kontinuitet, at det ikke krævede en ny kontrakt, selv om loven egentlig fordrede en sådan. For det tredje er det ikke i alle fæstebreve, at der er oplyst noget om familieforholdet mellem ny og gammel fæster. Prøver man i sådanne tilfælde at gætte sig til et familieforhold ved at se på, om den nye fæsters »patronymikon« viser hen til den gamles fornavn, vil man let kunne begå en fejl. Navnevalget ved dåb i datidens Danmark var så begrænset,¹⁹ at en Jens Madsen meget let kunne efterfølges af en Niels Jensen, uden at der var tale om far og søn. I materialet fra stikprøvens gård i Egense by i Norup sogn efterfølger Peder Hansen således Hans Hansen som fæster i 1748, uden at der er oplyst noget om slægtskab mellem de to, men det øvrige materiale viser, at Peder Hansen bliver gift med Hans Hansens enke.

For at kunne få et mere sikkert billede af familiekontinuiteten på gårdene må man derfor bygge på flere kilder. Den største hjælp har man i skifterne efter den gamle fæster, der opregner den efterlevende familie, og i kirkebøgernes vielseslister, idet den nye fæster hyppigt blev gift omtrent samtidig med overtagelsen af gården. Navnet på hustruen vil da ofte afsløre, at der som i det ovennævnte eksempel er tale om den foregående fæsters hustru eller eventuelt hans datter.

Ved at kombinere oplysninger fra fæster, skifter, kirkebøger og flere andre kilder kan man for de ejer- eller fæsterforandringer, der ligger nærmest forud for hvert af de seks tværsnit i 1740, 1770, 1800, 1830, 1860 og 1890 finde frem til de resultater, der er vist i tabel 8.

19. Jf. Hans Chr. Johansen, 1975, s. 32-35.

Tabel 8: Den nye ejers/fæsters familietilknytning til den foregående fæster/ejer på 200 fynske gårde 1740-1890

Familieforhold:	1740	1770	1800	1830	1860	1890
	antal gårde					
Søn a)	39	54	68	88	103	93
Svigersøn b)	12	16	26	27	33	35
Gift med enken	36	66	69	42	29	12
Andet slægtskab	2	3	4	4	6	7
Intet slægtskab	7	23	29	33	18	34
Ukendte forhold	97	35	3	2	–	2
I alt c)	193	197	199	196	189	183

a) Herunder stedsønner og plejesønner.

b) Herunder steddøtres og plejedøtres mænd.

c) Forskellen mellem tallene og 200 skyldes, at ikke alle gårde eksisterer gennem hele perioden (jf. s. 353 ff).

For overdragelserne forud for 1740 er tallene temmelig usikre, fordi gruppen »Ukendte forhold«, hvor kildematerialet ikke tillader en afgørelse af, om der foreligger et familieforhold eller ej, er meget stor. Det ser dog ud til, at den mest almindelige måde, hvorpå man kunne erhverve sig en gård i det 18. århundrede, var ved at gifte sig med forgængerens enke, et resultat, der svarer godt til de ovenstående resultater vedrørende årsagen til fæster-/ejerskifte, der viste, at mange døde i en ung alder.

Den næstvigtigste gruppe i det 18. århundrede har været overdragelse til en søn, men også en datter, der gennem vielse skaffede en mandlig arbejdskraft på gården, havde en mulighed for at være det led, der sikrede familiekontinuiteten.

Derimod spillede fjernere slægtsrelationer en mindre rolle, selv om det er muligt, at disse tal er noget for små, idet det kun er de nærmeste familieforhold, der er undersøgt systematisk i materialet.

Samlet har det – i hvert fald efter 1740 – kun været 10-15 % af gårdene, der gik ud af familien ved overdragelserne^{20 21}.

20. Procenten for 1770 vil blive omkring 25, hvis alle de »ukendte« hørte til kategorien »intet slægtskab«, men det er meget usandsynligt. I langt de fleste tilfælde skyldes ukendskabet, at der ikke findes kirkebøger for de pågældende sogne, og det er derfor ikke muligt at kontrollere for ægteskab, hvor enken eller en datter er den kvindelige part.

21. Disse tal er langt lavere end dem, der angives af Fr. Skrubbeltrang i *Det danske landbo-*

Sammenligner man med forholdene i det 19. århundrede, er den mest iøjnefaldende forskel virkningen af den lavere voksendødelighed. Der er nu langt færre yngre enker, og mod slutningen af århundredet bortfalder kategorien »gift med enken« næsten helt. Væksten kommer i stedet i overdragelser til børnene, som bliver stærkt dominerende, mens det fortsat er omtrent den samme lave andel, der går ud af familien. Når denne procent er lavere forud for 1860 end forud for 1830 og 1890, kan det måske hænge sammen med, at der forud for de to sidste tidspunkter har været perioder med dårlige år for landbruget, dels krisen i 1820'erne, dels vanskelighederne med at finansiere omlægningen til animalsk produktion efter 1870.

Egentlig må det undre, at der ikke er forholdsvis flere gårde, der går ud af familien under den høje dødelighed i det 18. århundrede end i det 19., idet man kunne forvente, at risikoen for, at en fæster/ejer døde uden at efterlade sig arvinger, måtte være større i det 18. århundrede. Men det modvirkes sandsynligvis af det hyppige omgifte, som gjorde, at hvis der ikke var voksne børn af det seneste ælgteskab, var der normalt enten en ung enke, der kunne ægte en ny fæster, eller en gammel enke med voksne børn fra et tidligere ægteskab.

Både i perioden med overvejende fæstegårde og senere med flest selvejere er det tilsyneladende en lige stor andel af gårdene, som familien ikke har kunnet holde fast ved. I det 19. århundrede med udbredt selveje synes de fleste af de »tabte gårde« enten at være mistet ved dårlige økonomiske forhold, som viser sig ved tvangsauktioner, eller ved, at der ganske simpelt ikke fandtes direkte arvinger.

For det 18. århundredes fæstere er de tilsvarende forhold belyst ved at se nærmere på de 23 gårde, som gik ud af familien forud for 1770 – de fleste i årene fra 1730 til 1765.

For tre af gårdene er det umuligt at få de ønskede oplysninger på grund af manglende kilder. De øvrige 20 er fordelt på 6, hvor fæsteren dør, og 14, hvor fæsteren afstår. De seks dødsfald efterlader i fem tilfælde ikke

samfund 1500-1800, 1978, s. 223. Forskellen skyldes formodentlig først og fremmest, at Skrubbeltrangs stikprøve er skæv, idet den indeholder en systematisk underregistrering af navnlig de tilfælde, hvor enken gifter sig igen, men tilsyneladende også for familiefæste ved en datters ægteskab med den nye fæster som følge af, at disse typer er underregistreret i fæsteprotokollerne. En forskel vil også fremkomme ved, at dårlige fæstegårde, der skifter fæstere med få års mellemrum, ved Skrubbeltrangs metode kommer til at veje tungere i opgørelserne. Hvis man er interesseret i at følge gårdmænds livscykler, giver den her anvendte metode et indtryk, der er »length-biased«. Hvis man derimod ønsker at belyse den typiske udvikling på en gård, vil den her valgte fremgangsmåde give alle gårde samme vægt i stikprøven.

voksne arvinger eller en enke, eller de voksne arvinger er allerede etableret andetsteds.

Som et eksempel kan nævnes en gård i Slude i Frørup sogn. Der blev fæsteren under Holckenhavn begravet den 25. april 1760 – 34 år gammel, og hans hustru var – 29 år gammel – blevet begravet fem dage tidligere. Ægteparret efterlod sig kun en datter på 4 år fra mandens tidligere ægteskab. At gården i dette tilfælde gik ud af familien, er klart.

Et andet eksempel er fra Vigerslev by i Vigerslev sogn. Der dør fæsteren under Margaard i 1756 efter at have mistet sin kone fire år tidligere. Det eneste barn, en søn, født i 1724, var blevet gift i 1747 og havde overtaget svigerfaderens gård. Også her var det naturligt, at en ny familie kom til.

Kun i ét tilfælde, hvor en fæster døde, var der voksne uetablerede børn, der kunne have overtaget, men hvor gården alligevel går ud af familien. Det er i Årup i Skydebjerg sogn.

Blandt de 14 afståede gårde er skæbnerne lidt mere forskelligartede. De 11 afgående fæstere er dog over 60 år, og kun to af disse har med sikkerhed voksne uetablerede børn, som kunne have overtaget. De tre, der må forlade gården, før det af aldersmæssige grunde var nødvendigt, er dels en fæster, som fik en anden gård i fæste under samme gods, dels to fæstere, der blev fradømt gården på grund af store restancer.

Konklusionen på denne gennemgang af familiefæstet må blive, at efter ca. 1740 var det sjældent, at en gård gik ud af familien, og hvis det skete, var hovedårsagen, at der ikke fandtes mulighed for at føre den videre inden for familien. Der var hverken en ung enke, der kunne gifte sig igen, eller uetablerede børn, der var gamle nok til at gifte sig.

Husstandsstruktur

Fra folketællingerne 1787, 1845 og 1901 kendes beboerne på stikprøvens gårde. Det er derfor muligt at se, hvordan husstandene har været sammensat på disse tidspunkter, der repræsenterer tre meget forskellige driftsformer²². I 1787 var flertallet endnu fæstegårde med naturalhoveri, som nødvendiggjorde en større arbejdsstyrke end den, der krævedes til gårdens egen drift. I 1845 var naturalhoveriet stort set væk, enten på grund af overgang til selveje, eller fordi det var afløst af en pengeafgift.

22. Jf. de tre konstruerede gårdregnskaber i V. Falbe-Hansen og W. Scharling: *Danmarks Statistik*, bd II, 1887, side 263-71.

Samtidig var driftsformen i 1845 muligvis lagt om til en mere ensidig satsning på kornavl på grund af gode internationale afsætningsmuligheder for de vegetabiliske produkter²³. Det skulle alt andet lige trække i retning af en mindre arbejdsstyrke på gårdene. I 1901 var man på Fyn kommet langt i omlægningen til den mere arbejdsintensive animalske produktion, som var fremkaldt af, at priserne for smør og kød udviklede sig gunstigere end for korn.

Også de demografiske faktorer kan have påvirket husstandssammensætningen, hovedsagelig som følge af en reduceret dødelighed for alle aldersklasser. Det må have betydet, at flere børn overlevede, så børneflokkene i de enkelte ægteskaber blev større, og det betød også, at flere blev gamle, hvilket som nævnt ovenfor havde betydning for generationsskifterne og bevirkede, at der i flere tilfælde eller for længere perioder måtte findes forsørgelsesmuligheder for de gårdmænd og deres hustruer, der afstod gårdene.

Som et første groft mål for, hvorledes udviklingen rent faktisk har påvirket husstandene er i tabel 9 vist den gennemsnitlige sammensætning for stikprøvens fynske gårde ved de tre folketællinger.

Den udvikling, som man skulle forvente, ud fra det almindelige kendskab til fertilitet, mortalitet og produktionsforhold, synes ifølge tabellen ikke umiddelbart at være indtruffet på stikprøvens gårde.

Børnetallet – under 14 år – er næsten halveret på trods af lavere børnedødelighed og formodet uændret fertilitet, og arbejdsstyrken – målt ved antal personer i de erhvervsaktive aldre pr. tønde hartkorn²⁴ – stiger mellem 1787 og 1845, trods hoveriets afskaffelse, og er derefter konstant frem til 1901 trods omlægningen til en mere arbejdsintensiv produktionsform. Kun antagelsen om, at der blev flere gamle på gårdene, synes at blive bekræftet, selv om gruppen »Andre familiemedlemmer« også omfatter søskende, svigerbørn og børnebørn. Hele stigningen ligger dog på den første delperiode, skønt den nationale dødelighedsstatistik viser en fortsat kraftig reduktion af voksendødeligheden i sidste halvdel af det 19. århundrede²⁵.

Resultaterne kunne tyde på, at der på gårdene er sket nogle former for tilpasning til ændringerne, som man kun kan finde frem til ved en mere detaljeret undersøgelse.

23. Jf. at disse år normalt omtales som »den store kornsalgperiode«.

24. I de fleste internationale undersøgelser afgrænses gruppen af »gamle« som personer på 60 år eller derover. Da tabel 7 imidlertid viser, at mange danske gårdmænd fortsatte med at drive deres gårde til en noget højere alder, er beregningerne også gennemført med en grænse ved 70 år.

25. Jf. Hans Chr. Johansen: *Dansk historisk Statistik*, 1985, s. 27.

Tabel 9: Husstandssammensætningen på fynske gårde 1787, 1845 og 1901

	1787	1845	1901
	Gennemsnitligt antal personer		
<i>Mænd:</i>			
Overhovede	1,0	0,9	0,9
Sønner under 14 år	1,0	0,7	0,5
Sønner på 14 år eller ældre	0,5	0,8	0,6
Andre familiemedlemmer	0,2	0,3	0,3
Tjenestefolk	1,2	1,4	1,5
Andre	0,1	0,1	–
<i>Kvinder:</i>			
Overhovede/gift med overhov.	1,0	0,9	0,9
Døtre under 14 år	0,9	0,8	0,5
Døtre på 14 år eller ældre	0,4	0,6	0,4
Andre familiemedlemmer	0,2	0,4	0,3
Tjenestefolk	0,8	1,0	1,1
Andre	0,1	0,1	–
I alt	7,4	8,0	7,0
Personer 14-59 år pr. tønde hartkorn	0,73	0,98	0,98
Personer 14-69 år pr. tønde hartkorn	0,77	1,04	1,05
Gennemsnitligt antal per- soner på 60-69 år	0,24	0,36	0,34
Gennemsnitligt antal per- soner på 70 år eller mere	0,25	0,30	0,32

Børnetallet på gårdene

Antallet af børn i en familie vil naturligvis afhænge af, hvor længe den pågældende husstand har eksisteret, og det vil sige, at såfremt der er betydelige forskelle i aldersstrukturen i befolkningerne på gårdene ved de tre folketællinger, vil det alene have en væsentlig betydning for de forskel-

le, der ses i tabel 9. Men også andre forhold kan spille ind. For at få en oversigt over nogle af de væsentligste faktorer er i tabel 10 samlet nogle karakteristika for de tre sæt gårdmandsfamilier.

Tabel 10: Forskelle i alders- og ægteskabsforhold for husstandsoverhoveder og deres ægtefæler ved tre folketællinger

	1787	1845	1901
Gennemsnitlig alder, mænd	47,6	49,7	50,9
Gennemsnitlig alder, kvinder	42,7	46,0	46,3
Vielsesalder, mænd, seneste vielse	32,2 (61)	32,6 (95)	31,8 (99)
Vielsesalder, mænd, første vielse	30,5 (68)	30,9 (93)	31,3 (98)
Vielsesalder, kvinder, seneste vielse	30,0 (61)	27,9 (95)	27,0 (99)
Vielsesalder, kvinder, første vielse	25,6 (52)	25,4 (91)	26,7 (98)
Antal ugifte overhoveder	3	6	12
Antal enker/enkemænd som overhoveder	9	22	25
Antal i andet eller senere ægteskab:			
mænd	48	28	6
kvinder	45	32	4

Note: Tal i parentes angiver, hvor mange procent af gårdene der er oplysninger fra.

Af tabellens oplysninger om de gennemsnitlige vielsesaldrer og de aldre, som gårdmændene og deres hustruer havde ved de tre folketællinger, kan man se, at der kun er sket beskedne ændringer i de aldre, hvor man typisk blev gift første gang, men at befolkningen som gennemsnit er blevet ældre – for begge køns vedkommende er stigningen på mellem tre og fire år i løbet af det 19. århundrede. Det er ikke overraskende, når man tager den lavere voksendødelighed i betragtning, men det må have betydet, at de medtagne gårdmandsfamilier har levet længere tid i ægteskab i 1901 end i 1787. Med en uændret frugtbarhed i ægteskaberne skulle det trække i retning af flere børn i husstandene i 1901 end i 1787, altså det modsatte af det faktisk observerede²⁶.

Der kan derfor være grund til at se på, hvordan fødselsmønstrene var inden for ægteskab. Det er undersøgt ud fra de oplysninger, der i 1901 for første gang skulle gives om året for det seneste ægteskabs indgåelse og om

26. Den modsatte effekt kan dog også fremkomme, hvis der sker en hurtig »udskiftning« af hustruerne omkring den tid, hvor kvinderne forlader de fødedygtige aldre.

antallet af levende og døde børn fra ægteskabet. For at få et indtryk af, hvor mange børn 1901-gårdmændene skulle have fået, hvis de ikke havde gjort forsøg på at begrænse antallet af fødsler, er antallet beregnet under forudsætning af, at de, i hvert år de levede i ægteskab i en given alder, havde fået samme antal børn, som gårdmænd fik i 1787²⁷. Man kommer da til et tal på 650 børn. Rent faktisk har familierne i 1901 imidlertid kun opgivet at være blevet forældre til 595 børn. Fertiliteten er således faldet med knap 10% i løbet af de godt 100 år. Faldet er meget beskedent og kan langt fra forklare det mindre antal børn i familierne ved folketællingen²⁸. Niveauet i 1901 er endda højere end det, der gælder for hele den fynske befolkning omkring denne tid.

Man må derfor søge efter andre forklaringer. Nogle tendenser kan ses af de sidste linier i tabel 10. For det første gælder det, at man i det 18. århundrede meget sjældent finder gårde, hvor det var en ugift eller en enke/enkemand, der var husstandsoverhovede. Døde en af ægtefællerne giftede den overlevende sig meget hurtigt igen – ofte inden for nogle få måneder²⁹ – eller også kom en ny ejer eller fæster til med det samme og blev gift umiddelbart i forbindelse med overdragelsen. I løbet af det 19. århundrede bliver det mere almindeligt, at en enke eller en enkemand vælger at fortsætte med at drive gården, eller at en yngre, der overtager gården, ikke gifter sig før på et senere tidspunkt eller måske overhovedet ikke. Der har derfor i det 19. århundrede været længere perioder i en gårds historie, hvor der ikke stod et gift par i spidsen for bedriften, og det må naturligvis have bidraget til, at man ved en gennemsnitsbetragtning, hvor også disse gårde regnes med, kommer til, at der var færre børn.

For det andet bevirkede det hyppige omgifte i det 18. århundrede også, at der ofte befandt sig børn på gårdene, der stammede fra forskellige ægteskaber, og det betyder, at det normale fertilitetsmål ikke giver et korrekt billede af bestanden af børn i husstanden. Det kan ses af tallene i tabel 10, at i 1787 havde næsten hver fjerde af både gårdmændene og deres hustruer været enker eller enkemænd mindst en gang, en enkelt befinder sig endda i 5. ægteskab. Da der i stikprøven kun er fire eksempler

27. Tal for den aldersbetingede fertilitet blandt gårdmænd i 1787 er hentet fra Hans Chr. Johansen, 1975, side 112.

28. Målt ved Ansley Coale's »Index af marital fertility« er der en nedgang fra 0,82 til 0,75, jf. om dette indeks og dets størrelse i Danmark omkring 1900, P. C. Matthiessen: *The Limitation of Family Size in Denmark*, 1985, specielt part I, side 18f og part II, side 130.

29. Jf. Hans Chr. Johansen, 1975, side 93.

på, at en enkemand er blevet gift med en enke, er det næsten halvdelen af gårdene, hvor mindst en af ægtefællerne havde været gift tidligere.

Det betyder dog ikke nødvendigvis, at der var børn fra flere ægteskaber i husstanden. Der er mange eksempler på, at en ny ejer eller fæster giftede sig med en enke, der var meget ældre end han selv og var ude over den fødedygtige alder. Børnene fra enkens tidligere ægteskab ville da normalt været rejst hjemmefra, inden manden eventuelt efter enkens død giftede sig igen og selv fik børn med en yngre kone.

Folketællingslisterne fra 1787 viser dog alligevel, at der på 63 gårde – næsten en tredjedel af gårdene – fandtes børn af forskellige forældre, og alene tallet på børn fra tidligere ægteskaber end det, der eksisterede i 1787, udgør i gennemsnit af alle gårde ca. 0,6 pr. husstand eller mellem hvert fjerde og hvert femte barn af alle hjemmeboende i 1787. Som følge af den lavere voksendødelighed og den større tilbøjelighed til, at enker og enkemænd ikke giftede sig igen, forsvinder denne form for blandede børneflokkene næsten helt inden 1901, og dette forhold kan forklare en ikke ringe del af den mere børnefattige husstand i den sidste folketælling.

Oplysningerne i 1901-tællingen giver tillige mulighed for at se, hvor store børneflokkene der typisk blev opfostret på gårdene i slutningen af det 19. århundrede. Udtager man de ægteskaber, hvor hustruen i 1901 var over 45 år og derfor kun yderst sjældent har sat yderligere børn i verden, kommer man til børneflokkene af meget forskellig størrelse, varierende fra slet ingen børn til et enkelt eksempel, hvor der er opgivet 15 børn. I gennemsnit er der i ægteskaberne født 5,1 barn.

Den vigtigste bestemmende faktor for antallet af børn er hustruens alder ved vielsen. Jo yngre brud, jo flere børn. Ægteparret med 15 børn blev således gift, da hustruen var 21 år gammel, og for alle parrene, hvor bruden var under 25 år gælder det, at de i gennemsnit fik næsten 7 børn, mens brude på 35 år eller mere kun kunne regne med lidt under 2 fødsler i gennemsnit.

Når børneflokkene, der kan genfindes i folketællingen i 1901, alligevel typisk er mindre end gennemsnittet på 5 børn, skyldes det først og fremmest, at en del børn døde som små – omkring hvert syvende barn i løbet af det første leveår og også en del i de nærmest følgende. Det har sikkert derfor været det typiske, at der voksede 3 eller 4 børn op på en gård på dette tidspunkt.

Men dertil kommer, at i det tværsnit af familier, som vi træffer i folketællingen, indgår både familier, der er relativt nygifte og derfor endnu ikke har nået den færdige familiestørrelse, og også familier, hvor forældrene er så gamle, at flere af børnene er flyttet hjemmefra. Børnetallet må

derfor blive mindre end det, som familierne i løbet af ægteskabet når op på. Det viser sig også ved, at i de ægteskaber, hvor forældrene er omkring 50 år gamle, er der i gennemsnit knap 3 børn pr. husstand.

Ved de ældre folketællinger af antallet af børn, der fødes som nævnt ca. 10 % større, altså mellem 5,5 og 6 barn pr. ægteskab, hvor hustruen nåede at blive 45 år gammel. Til gengæld er børnedødeligheden betydeligt større, og flere mødre døde i en ung alder. I 1787 døde omkring hvert fjerde barn i løbet af det første leveår og yderligere omkring en tiendedel inden 10 års alderen. I 1845 er dødeligheden noget reduceret, men det var dog kun omkring 3 ud af hver 4 nyfødte, der nåede at opleve deres 10-års fødselsdag.

De fynske gårdmænd har således omkring år 1900 endnu kun i begrænset omfang reageret på dødelighedsnedgangen gennem en reduktion af fertiliteten inden for ægteskab, men derimod ved at leve en større del af det samlede antal år som driftsleder som enlig. Resultatet er blevet, at der normalt er blevet født færre børn, men formodentlig har været flere egne voksne børn, der skulle sættes i vej omkring 1900 end 100 år tidligere. For den, der skulle overtage gården, er ventetiden blevet længere, og forblev fæsteren eller ejeren ugift, har der været brug for at gå til fjernere slægtninge, hvis gården skulle forblive inden for familien.

Ældre familiemedlemmer

Som nævnt ovenfor var der ikke mange familiemedlemmer ud over mand, kone og børn i gårdmandshusstandene på Fyn. Børnene var næsten alle ugifte. I 1787 er der kun et eksempel på, at et gift barn boede hjemme, og omstændighederne tyder på, at det skyldtes en helt ekstraordinær situation. På den pågældende gård i Brændekilde by i Brændekilde sogn fik datteren den 4. august 1786 døbt et barn uden for ægteskab, og det oplyses ved dåben, at faderen var en fremmed rejsende. I juni 1787 umiddelbart forud for folketællingen blev denne datter gift med en anden end den udlagte barnefader, og det er dette par, der boede på gården sammen med barnet.

I 1845 er der otte eksempler på gifte børn i husstandene, men i fire af disse er husstandsoverhovedet enke eller enkemand, så der alligevel kun har været ét gift par på gården.

Endelig er der i 1901 i alt 11 gifte børn, der bor hjemme, heraf de otte på gårde med en enlig som husstandsoverhoved.

I gruppen »Andre familiemedlemmer« indgår der derfor kun et begræn-

set antal svigerbørn og børnebørn. Desuden er der nogle få søskende til husstandsoverhovedet. De sidstnævnte forekommer især, hvor gårdmanden er relativt nyetableret og kommet til efter en faders eller svigerfaders død i en ret ung alder. Der har da været umyndige søskende, som gårdmanden har måttet tage sig af, indtil de kunne klare sig selv. Der er også nogle søskendebørn, der tilsyneladende er blevet optaget i husstanden som plejebørn, og det samme gælder nogle børnebørn født uden for ægteskab, hvor forældrene ikke er opregnet i husstanden ved folketællingen.

Den dominerende gruppe af »Andre familiemedlemmer« er imidlertid de forhenværende gårdmænd og deres hustruer eller enker, der har fået aftægt i gården, efter at de har afstået den.

Tallet er dog selv for denne gruppe ret begrænset. I gennemsnitshusstanden udgjorde de 0,2 person i 1787, 0,3 i 1845 og 0,3 i 1901 (mænd og kvinder tilsammen). At tallet er relativt lavt i det 18. århundrede er ret naturligt, når man tager i betragtning, at det var normalt, at man døde som erhvervsaktiv eller afstod, fordi man havde mistet sin hustru (jf. side 366 ff). Der kunne i sådanne tilfælde højst blive én overlevende af den forrige generation, der skulle forsørges i gården. Gruppen af forældre til husstandsoverhovederne og andre aftægtsfolk bestod i 1787 af 6 ægtepar og 30 enker eller enkemænd. Ved de to senere tællinger var sammensætningen omtrent den samme, men antallet lidt større.

Antallet af gamle i den gennemsnitlige husstand siger imidlertid ikke noget om, hvor hyppigt en ny gårdmand måtte give aftægt til den forrige og/eller dennes hustru, idet gennemsnittet i tabel 9 både består af gårde med relativt nyetablerede gårdmænd, hvor aftægtsydelsen stadig kunne være i kraft, og af gårde, hvor et ejer- eller fæsterskifte sidste gang var foregået for så længe siden, at aftægtsnyderen for længst var død.

For at få et indtryk af, hvor stor en rolle aftægt spillede igennem perioden, er det derfor nødvendigt at gå direkte til situationerne, hvor generationsskiftet fandt sted, og se, hvilke forpligtelser den nye gårdmand måtte påtage sig over for forgængeren, og hvor længe aftægtsydelserne måtte udredes.

Til at belyse disse spørgsmål er valgt at tage udgangspunkt i de tidligere nævnte seks tværsnit og finde frem til dødstidspunktet for den afgangende gårdmand og hans hustru. Kender man disse og overtagelsestidspunktet, kan det beregnes, om der overhovedet var behov for at yde aftægt, og i givet fald over hvor lang en periode. Forudsætningen er naturligvis, at den ældre generation ikke flyttede væk fra gården, men indtil midten af det 19. århundrede tyder folketællingerne ikke på, at det skete ret ofte. Hvis den gamle fæster eller hans hustru ifølge kirkebøgerne var i live, findes de

normalt også på gården eller er opført som en selvstændig husstand i listerne umiddelbart efter gårdens beboere.

Gennemgangen af materialet viser, at kilderne ikke er tilstrækkeligt gode til at få en tilfredsstillende dækning for perioden forud for 1740, hvorimod der for årtierne forud for de øvrige fem skæringsår kan opstilles den i tabel 11 viste overigt.

Tabel 11: Personer på aftægt og aftægtsperiodernes længde

Antal kontrakter med	1770	1800	1830	1860	1890
aftægt til to personer	20	33	55	51	35
kun aftægt til en mand	16	24	21	20	20
kun aftægt til en kvinde	16	16	36	55	53
ikke aftægt til nogen	75	84	69	53	46
forholdene ukendte ^a	70	42	15	10	29
Ialt ^b	197	199	196	189	183
Gennemsnitligt antal år ^c med					
to aftægtsfolk på gården (A)	6,6	6,1	8,5	6,3	6,6
to aftægtsfolk på gården (B)	1,0	1,3	2,6	1,8	1,5
enlig mand med aftægt (A)	8,2	9,5	8,4	8,2	9,2
enlig mand med aftægt (B)	1,4	2,1	1,8	1,7	2,1
enlig kvinde med aftægt (A)	13,0	1,33	11,2	17,6	12,2
enlig kvinde med aftægt (B)	2,8	3,2	4,3	8,4	5,6
Gennemsnitligt antal person- år på aftægt i alt ^d	6,4	7,9	11,3	13,9	10,7

a) I 1890 skyldes stigningen i denne kategori især, at mange gårde blev solgt til ikke-familiemedlemmer, og det vides i mange tilfælde ikke, om der fulgte aftægtskontrakter med.

b) Forskellen mellem tallene og 200 skyldes, at ikke alle gårde eksisterer gennem hele perioden (jfr. side 353 ff).

c) Tal mærket (A) er antallet af aftægtsår divideret med antallet af gårde, hvor der ved ejer-/fæsteskiftet rent faktisk blev tale om at yde aftægt. Ved tal mærket (B) er antallet af aftægtsår divideret med det samlede antal gårde bortset fra de »ukendte«.

d) Summen af tallene mærket (B), idet dog gennemsnitstallene for gårde med to aftægtsfolk er givet dobbelt vægt.

For tiden forud for 1770 kendes situationen i omkring to tredjedele af tilfældene, og det ses, at ved over halvdelen af de kendte, var der overhovedet ikke behov for at give aftægt. Det skyldes naturligvis i overvejende

grad, at overgangen til ny ejer foregik ved, at formandens enke giftede sig med den nye fæster eller ejer. »Forsørgelsesproblemet« blev så løst ved, at den overlevende blev den ene af det nye husstandsoverhovedpar. I gruppen indgår dog også de tilfælde, hvor den forrige gårdmand var død som enkemand.

Selv i de noget færre tilfælde, hvor der skete en afståelse, var dette hyppigst på et tidspunkt, hvor der kun var én person tilbage af det foregående ægtepar, idet det kun er ved omkring hvert sjette af de kendte tilfælde, at et ægtepar får aftægt.

Denne situation synes at være nogenlunde uændret gennem det 18. århundrede, hvorimod der gennem det 19. århundrede sker nogle betydningsfulde ændringer. Den kombinerede betydning af, at det bliver mindre almindeligt, at enker gifter sig igen, og af at voksendødeligheden falder, bliver nemlig, at der blev langt færre tilfælde, hvor der slet ikke skulle ydes aftægt.

Tidligt i det 19. århundrede har det været ret almindeligt, at det gamle par afgav gården, mens begge ægtefæller endnu var i live, men hen imod slutningen af århundredet tyder tallene på, at det først og fremmest har været formandens enke, der har skulle sikres en eksistens gennem aftægtsydelsen.

For at kunne vurdere aftægtens belastning af gårdens økonomi, må man også tage aftægtsperiodens længde med i betragtning. Ser man på de aktuelle perioder på den enkelte gård – rækkerne mærket (A) i tabel 11 – ændres de ikke meget. Kun for ægtepar forud for 1830 og enker forud for 1860 er perioderne en del længere end ved de andre tværsnit. Når man derimod tager antallet med i betragtning, kommer man til, at gennemsnitsgårdejereren i det 18. århundrede har skulle yde aftægt i ca. 7 personår, mens det i det 19. århundrede var mellem 10 og 14 personår, altså en betragtelig stigning i byrden, som endda forøgedes yderligere ved, at en del af byrden i det 18. århundrede blev væltet over på godsejeren, idet mange fæstekontrakter indeholdt bestemmelser om, at landgildeydelsen var lavere end den aftalte, så længe aftægtsnyderen levede.

Den faktiske byrde kan det være svært at bedømme. Hvis gårdejereren i gennemsnit har haft gården i ca. 30 år, og hvis husstanden har bestået af 7-8 personer, vil det over hele besiddelsestiden have betydet en belastning på 3-4% i det 18. århundrede og omkring det dobbelte i det 19. Det forudsætter dog, at aftægtsnyderens forbrug har været det samme som hvert af de andre husstandsmedlemmers, og det mest sandsynlige er nok, at det har været højere end gennemsnittet, så belastningen har været større.

Det, der taler for denne vurdering, er de specifikationer, der er nævnt i de kendte aftægtskontrakter fra de fynske gårde. De omfatter bl.a. betydelige naturalleverancer, disposition over en større del af gårdens boligareal end de nævnte procenter og en del kørselsforpligtelser – til kirke og familiebesøg – samt som en engangsydelse en anstændig begravelse.

Det lader sig næppe afgøre, om den langt mere detaljerede udspecificering og hyppigere tinglæsning af kontrakterne i det 19. århundrede end i det 18., skal opfattes som et udslag af, at man sent i perioden i al almindelighed brugte myndighederne mere, eller om det skyldes, at den større byrde lettere gav anledning til generationskonflikter, som man så søgte at forebygge gennem de detaljerede forskrifter³⁰.

Det normale for den ældre generation på gårdene har, som de ovenstående tal viser, været, at man efter afståelsen fik aftægt. Der er dog undtagelser fra dette. I det 18. århundrede ydes der kun sjældent aftægt ved de få eksempler, der er på afståelse efter dom, og i nogle få af de ukendte tilfælde forud for 1770 og 1800 kan man i folketællingerne finde de forrige fæstepar som almisselemmer eller med andre betegnelser, der viser, at de ikke har fået aftægt. I slutningen af det 19. århundrede er der derimod adskillige eksempler på, at de ældre personer efter afståelsen er flyttet bort fra gården og i folketællingerne omtales som »lever af deres formue«, »rentiers« ol. Dette kan forklare, at der ikke er en stigning i deres antal i husstandene i 1901 i tabel 9 på trods af faldende dødelighed efter 1845.

Ved at kunne sikre deres alderdom på denne måde havde gårdmandsbefolkningen utvivlsomt en privilegeret stilling i datidens samfund. Sammenligner man med andre samfundslag på landet og med byernes befolkning, tegner der sig blandt dem et helt andet og mørkere billede. Kun den, der ejede noget, var i en sådan position, at man kunne forhandle sig til en sikker alderdom. For andre blev de sidste år af et langt liv som oftest tunge og fulde af bekymringer uden den støtte fra familien, som aftægtsydelsen kunne være³¹.

Det fynske gårdbrugs arbejdskraft

Tallene i tabel 9, der angiver antallet af personer i de erhvervsaktive aldre pr. tønde hartkorn, er ikke noget fyldestgørende udtryk for gårdenes

30. Jf. om disse spørgsmål også Fr. Skrubbeltrang: Fæstegården som forsørger, aftægt og anden forsorg i det 18. århundrede, *Jyske Samlinger, ny rk.*, bd. 5, 1961, side 237-74.

31. Jf. Hans Chr. Johansen: The Position of the Old in the Rural Household, i Sune Åkerman m.fl. (udg.): *Chance and Change*, 1978, side 122-30 og Hans Chr. Johansen: Growing Old in an Urban Environment, *Continuity and Change*, 1987, side 297-306.

arbejdskraftforbrug. Under hoveriet var der mulighed for, at en del af beboernes arbejdspræstationer blev anvendt uden for gården, og gennem hele perioden har der været mulighed for at anvende arbejdskraft udefra (husmænd og daglejere) på gårdens jord.

Der findes ikke indsamlet statistik for gårdenes forbrug af arbejdskraft i perioden, og selv senere beregninger af landbrugets samlede forbrug af arbejdskraft går kun tilbage til 1818 og er ikke opdelt på enkelte regioner³².

Ud fra det hidtil anvendte materiale er det dog muligt at foretage nogle ret grove beregninger, der kan antyde, hvorledes udviklingen har været. I tabel 12 er for en gennemsnitsgård på 6 tønder hartkorn regnet ud, hvor stor den på gården boende arbejdsstyrke var. Tallene er baseret på oplysningerne i tabel 9, idet der er regnet med et gennemsnit af antallet af personer i aldersklassen 14-59 år og antallet af personer mellem 14 og 69 år.

Ud fra folketællinger og officiel landbrugsstatistik³³ kan man anslå forholdet mellem antal gårde på den ene side og antallet af husmandsfamilier og daglejer familier mm. på den anden side til at være som 1:1 i 1787, som 1:1,5 i 1845 og som 1:3 i 1901. I de sidstnævnte typer af familier har det været det normale, at børnene er flyttet hjemmefra, når de kunne begynde at arbejde, og at der ikke fandtes tjenestefolk. Det forudsættes derfor, at der i disse familier som hovedregel har været to fuldt erhvervsaktive personer. Man kommer derved frem til, at husmændenes med fleres arbejdskraft sat i forhold til antallet af gårde må forholde sig som vist i tabellen.

Endelig fandtes der et vist tjenestehold på hovedgårdene, som ikke var beskæftiget med opvartende funktioner for herskabet. Det kunne udgøre fra 10 til 30 personer pr. hovedgård -- på de største måske lidt flere. Da antallet af hovedgårde imidlertid kun udgjorde omkring 1 % af antallet af bondegårde, bliver tilskuddet af denne arbejdskraft, når det omregnes til et tillæg pr. bondegård, ret beskedent -- her anslået til 0,2 person.

Af den således beregnede samlede arbejdskraft, er imidlertid kun en del blevet anvendt på gårdene, idet også hovedgårds- og husmandsjorden, har krævet en del. Hvis man antager, at jorden har været dyrket lige intensivt på de tre typer jord, kan man anvende jordfordelingen til at beregne gårdenes arbejdskraftforbrug, og selv om dette er et noget groft mål, udgør gårdenes andel en så stor del af det samlede hartkorn, at metoden er ret robust over for udsving i de valgte procenter.

32. Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark*, 1974, bd. II, s. 201-03.

33. Aksel Lassen: *Fald og Fremgang*, 1965, side 379 og *Statistiske Meddelelser* 4,24,2.

Tabel 12: Arbejdskraftbehovet på en fynsk gård på 6 tønder hartkorn

	1787	1845	1901
	antal helårsarbejdere		
Gårdens beboere	4,5	6,0	6,0
Husmænd m.m. pr. gård	2,0	3,0	6,0
Hovedgårdstjenestefolk pr. gård	0,2	0,2	0,2
Samlet arbejdsstyrke pr. gård	6,7	9,2	12,2
Gårdenes andel af styrken (%)	85	80	75
Gennemsnitsgårdens arbejdskraft	5,7	7,4	9,2

Tabellens tal viser en meget kraftig stigning i forbruget af arbejdskraft – altså anvendelse af en stadig mere arbejdsintensiv produktionsform.

Allerede i 1787 har der været behov for at hente arbejdskraft udefra ved i perioder at anvende husmænd eller daglejere. Behovet kan endda have været endnu større end forskellen mellem de 5,7 og de 4,5 arbejdsår, idet det er tænkeligt, at også en del af gårdenes naturalhoveri, som formodentlig har beløbet sig til mindre end et halvt arbejdsår, er blevet besørget af lejet arbejdskraft. Med den begrænsede samlede arbejdskraft, der har været hos husmandsklassen, må det betyde, at husmændene i 1787 kun har kunnet lægge en meget beskednen del af deres og deres hustrus samlede arbejdsindsats på egen jord.

I 1845 er arbejdskraftforbruget på gårdene steget med 1,7 arbejdsår, men da den fastboende arbejdskraft på gårdene er steget næsten lige så meget, er den voksende husmands- og daglejerklasse i øget omfang blevet beskæftiget på hovedgårdene og på egen jord.

I sidste halvdel af det 19. århundrede er forløbet derimod anderledes. Der er en lige så stor vækst i gårdenes arbejdskraftforbrug som i den foregående periode, men den ser ud til fuldt ud at være blevet dækket ved den løse arbejdskraft.

Det er vanskeligt at finde en tilfredsstillende forklaring på denne forskel i udviklingen. Man skulle egentlig have forventet, at omlægningen til en større animalsk produktion mellem 1845 og 1901 gav et mere jævnt arbejdskraftforbrug året rundt, og at det talte til fordel for at udvide tjenesteholdet, der boede fast på gården. Når udviklingen går den modsatte vej, er den mest sandsynlige forklaring, at det stigende udbud af løs arbejdskraft, der fulgte med husmands- og daglejerklassens store vækst, har presset lønningerne til den løse arbejdskraft stærkt ned og derved gjort

denne form for arbejdsydelse mere konkurrencedygtige. Når karle- og pigelønninger ikke fulgte med, kan det måske hænge sammen med, at denne arbejdskraft var mere mobil og derfor lettere lod sig trække bort fra landbrugserhvervet, hvis der viste sig bedre muligheder i byerne eller i USA.

Nogle hovedlinier i udviklingen

Den ovenstående gennemgang tyder på, at den fynske gårdmandsbefolkning før dødelighedsnedgangen havde tilpasst sin reproduktion til de forhåndenværende ressourcer og dermed undgik at komme ud for malthusianske positive checks. For gårdmandsstanden som helhed ville der omkring midten af det 18. århundrede ikke være flere børn, der nåede frem til giftefærdig alder og blev gift, end det antal etablerede, der faldt fra ved dødsfald. Der var plads til alle i næste generation, og ændringer i social status fandt derfor hovedsagelig sted i forbindelse med de relativt sjældne gårdforsiddelser. Betingelsen for at få en gård kunne dog ofte være, at man måtte gifte sig med den overlevende fra det forrige ægteskab på gården – trods store aldersforskelle.

Gårdmændenes vigtigste middel til at begrænse børnetallet synes at have været en meget høj vielsesalder og få børn født uden for ægteskab, idet fertiliteten i ægteskaberne var så høj, som man kan forvente i et samfund uden forsøg på børnebegrænsning, men med tradition for en lang amningsperiode.

Der er heller intet, der tyder på, at der, efter at nedgangen i dødeligheden var begyndt, indtrådte en forværring af leveforholdene, som opfordrede til en mere intensiv dyrkning af jorden. Har der været en effekt fra mortalitetsnedgangen, har det været i mere indirekte form, idet det kan tænkes, at den almindelige stigning i det europæiske fødevareprisniveau i slutningen af det 18. århundrede skyldtes befolkningstilvæksten, og at denne prisstigning gjorde det mere lønnende at foretage investeringer i landbruget og at koncentrere mere arbejdskraft i gårdens drift.

Væksten i produktionen, som især synes at have været kraftig efter 1780, fremkom hovedsagelig inden for den vegetabiliske produktion og var bl.a. et udslag af et større arbejdskraftforbrug.

Både den faldende dødelighed og væksten i arbejdsstyrken virkede i det 19. århundrede ind på husstandene, så disse blev større, men der blev også behov for andre former for tilpasning til den faldende dødelighed, idet den – alt andet lige – ville have betydet, at flere børn overlevede til den

giftefærdige alder, og at færre af dem, der allerede var etableret, ville dø, før de nåede en alder, hvor de på grund af svagelighed måtte afstå gården.

Der skete kun en beskedent tilpasning ved ændringer i vielsesalder og fertilitetsniveau inden for ægteskab, men det blev mere almindeligt, at man ikke giftede sig igen, og at man afstod gården, før en af ægtefællerne døde – mod til gengæld at betinge sig en betragtelig aftægtsydelse.

Den samlede effekt af disse faktorer har dog ikke været tilstrækkelig til at give plads til alle gårdmandsbørn. Nogle måtte i det 19. århundrede forlade landbruget eller finde sig en plads med en lavere social status, og dette har nok været den nye usikkerhedsfaktor i et gårdmandsbarns liv som afløser for det 18. århundredes højere dødelighedsniveau.